

Voigt Vilmos

A MAGYAROK ÉS A TOLERANCIA LATIN-AMERIKÁBAN
(a 18. század végéig)

Bognár András emlékének

Sokszor elhangzott az a büszke magyar vélemény, miszerint ugyan nem voltunk ugyan gyarmatosítók, mégis van etnológiai tradíciónk. Ehhez azonban azt is hozzá kell tenni, hogy a középkori Magyarország a 16. század közepére elvesztette függetlenségét, a Habsburgok váltak uralkodóivá, akik viszont (a spanyol ág révén) igazán jelentős gyarmatbirodalmat alakítottak ki. Ennek révén az Újvilágba küldött európai papok, katonák, oktatók sőt mások között is már a kezdetektől fogva ott voltak a magyarok, azaz olyan emberek, akik az akkori Magyarországról származtak. Ilyen módon, há közvetve is, részt vettek ők is a gyarmatosításban.

Rögtön meg kell említeni azt, hogy fáradságos korábbi kutatások ellenére sincs teljes adattárunk róluk. Az egyes forrásokat rendszeresen nagyon nehéz áttekinteni, régebbi publikációk adatait szinte lehetetlen ellenőrizni, az egymástól eltérő adatok és vélemények különbözőségét igen ritkán tudjuk feloldani. Éppen ezért is szükséges, hogy időről időre visszatérjünk e témakörhöz.¹⁾ A mostani írás természetesen csak vázlatos módon foglalkozhat e témával, inkább figyelemfelhívó jellegűnek szántam.

Máig sem tudjuk, kit is tekinthetünk az első olyan magyarnak, aki eljutott Latin-Amerikába (vagy közvetlenül találkozott ilyen jellegű kérdésekkel) és ennek következtében felismerte, milyen különös feladata van mindenkinek, aki egy új kontinens népeinek életmódját ismerheti meg. Még a hittérítési céllal érkezők számára sem lehetett itt minden elutasítandó, hiszen az eredményes hittérítéshez bizonyos toleranciára szükség volt.

Szabó László (és már mások is) említik, hogy Amerigo Vespucci öccse, Bernardo évekig élt Magyarországon, és ez után vehetett részt bátyja amerikai expedíciójában (1498 és 1502 között).²⁾ Noha ez nem biztos, felmerült az az elgondolás, hogy igen korai "magyar" helynevek *Hungria* vagy hasonló formában innen lennének magyarázhatók.

Ismert tény, hogy a német Hans Staden, aki 1548 és 1555 között volt Dél-Amerikában, ahol is mintegy esztendeig a tupiguarani indiánok fogságában volt. Ennek alapján is készítette el *Wahrhaftige Historie und Beschreibung einer Landschaft der Wilden Nackten Grimmigen Menschenfresser Leuten in der Neuenwelt America* c. könyvét (Marburg, 1557),

amelyben egy olyan térkép található, amelyen létezik a ma Lagoa dos Patos néven ismert laguna, Dél-Brazília Rio Grande do Sul tartományában, amelyet (amint a tartomány neve is mutatja), régebben folyónak vélték, és ahol a név "la hungara", valószínűleg egy nőnemű térszíni forma (pl. "logoá hungara") megjelölése. (Később e helynév megszűnt, noha nem rögtön.)

Igaz ugyan, hogy e korai "magyar" helynevek pontos történetét nem ismerjük, létrejöttük okaiként azonban a legegyszerűbb arra gondolni, amit sok-sok ezernyi más amerikai "európai" helynévvel kapcsolatban megállapíthattak: az illető európai országgal, népe területtel való összekapcsolás általában ismert jelenség, utal az óvilági kapcsolatokra, honvágyra, ám az új területek egyenértékűsítésének tendenciájára is. Vagyis egy kétoldalú skálán akár a tolerancia elemi jelentkezésének is tekinthető.

Közismert tény, hogy a portugál Fernando Magelhaes világmegkerülő hajójútról az első beszámolót magyar tudós, Maximilianus Transylvanus írta.³⁾ Nevének pontos eredetét illetően különböző elképzelések kerültek forgalomba (esetleg csupán szülőföldjéről a.m. "Erdélyi", esetleg az Erdődy családra utal), életét viszont jól ismerjük. Gondos neveltetés után V. Károly császár nevezetes diplomatája lesz, aki sok európai országban teljesít fontos megbízásokat. Így kerül Sevillába is, ahol megismerkedik az egyik gazdag hajótulajdonos családdal, a de Haro családdal. Magelhaes expedíciója 1519 szeptember 10-én indult el Sevilla mellől, néhány nappal később pedig a magyar diplomata feleségül vette Maria de Harót. Amikor az öt hajó közül az egyetlen, sok-sok viszontagság után 1522 szeptember 22-én visszajutott Spanyolországba, Maximilianus Transylvanus írta meg az első beszámolót *De Moluccis insulis atque aliis pluribus mirandis* címmel (Köln, 1523). Ebben ugyan elsősorban az eredeti cél, a Fűszer-szigetek elérése (és az expedíció igazán hányatott sorsa) a leírás lényege. Amerikáról kevesebb szó esik, ám a világ kulturái közötti sokrétű összefüggés felfogása nyilvánvaló.⁴⁾

Az is sokszor idézett adata a magyar amerikanisztikának, hogy talán a legesleges európai költő, aki Amerikáról verses beszámolót alkotott, szintén magyar volt. Budai Parmenius (Pajzsos, Pajzskészítő?) István, humanista néven Stephanus Parmenius Budaeus.⁵⁾ Ő Sir Humphrey Gilbert új-fundlandi expedíciójában vett részt, itt is pusztult el a vissza-úton, 1583 augusztus 29-én, hajótörés következtében. Szerencsére több műve, köztük nem sokkal korábbi, 1583 augusztus 6-áról a későbbi St. John's kikötőjéből (Új-Fundland) Richard Hakluytnak, az oxfordi Christ Church College magiszterének írott (latin nyelvű, prózai) levele ránk maradt. Ebben leírja az "újonnan talált föld" értékét, gazdagságát, és szemlélete igazán toleráns, noha bennszülöttekkel az expedíció nem lépett közvetlen kapcsot-

latba, sőt még azt sem tudták biztosan megállapítani, élnek-e itt egyáltalán ilyenek. Ahogy maga írja: *populus an ullus sit in hac regione incertum est.*

Külön áttekintés feladata lehetne azon magyarokat nyomozni, akik különböző katonai, politikai, kereskedelmi tevékenység során jutottak el az Újvilágba. Bizonyos előtanulmányok után is úgy látszik, e kérdéskörrel eddig részletesen nem foglalkozott a hazai vagy nemzetközi tudománytörténet, pedig biztosan érdekes adatok derülnének ki.

Huzamosabb ideje érdeklődtek viszont a latin-amerikai katolikus magyarországi misszionáriusok munkássága iránt. A rájuk vonatkozó források is szétszórta, nehezen összekereshetők. Természetesen sok dokumentum (olykor nem is iratok, hanem a megmaradt intézmények, épületek vagy más létesítmények) magában Latin-Amerikában van (vagy csak volt). Ott járt vagy ott élő magyarok többször is megkísérelték ezek feltárását, gyakran egymás munkáiról sem tudva. Ugyanazt a forrásművet többször is "felfedezték", kiaknázták – ritkán teljesen azonos módon, szempontból. Mások korábban ismert dokumentumok időközben eltűntek. Minthogy a "magyar" hittérítők, papok, teológusok, paptanárok fogalma igazán tág, képlékeny, a pontos lista megállapítása sem egyszerű. A nevek sem igazítanak el. Ezeket latinizálták (olykor spanyolnak vagy portugálnak tüntették fel). Magyarországon nemcsak magyarok és nemcsak magyar családi nevűek éltek. Néha a feltűnő látszat a leginkább csaló. Úgyhogy csak a többszörösen igazolt adatokat vehetjük biztosra – erre viszont szinte alig van módunk.

Ami a rájuk vonatkozó európai forrásokat illeti, ott sem kedvezőbb a helyzet. A spanyolországi, portugáliai, római és egyebütt meglevő forrásokat eddig rendszeresen senki sem tekintette át. Meglepő, ám igaz, hogy a hazai dokumentumokat sem. Különösen a 18. század végén, összefüggésben a latin-amerikai jezsuiták kiűzésével, többen közülük visszatértek Európába éppenséggel Magyarországra is. Itt beszámoltak élményeikről. Mások Amerikából leveleztek előljáróikkal, tanáraikkal, kollégáikkal, olykor családtagjaikkal. E dokumentumok igazán sokrétűek, olykor hivatalos jellegűek, mások közvetlenek, személyesek. Eddig senki sem tekintette át egészüket. Legjelentősebb, ismert fondjuk a budapesti Egyetemi Könyvtárban található, nem csupán amerikai, hanem az egész világra kiterjedő hatállyal.⁶⁾ Utolsó jó ismerőjük Bognár András volt.

A dél-amerikai magyar misszionáriusok munkája a 18. század végétől nálunk ismert volt. Már a múlt században is hivatkoztak egyes műveikre (például Szinnyei József), századunk elején újból ki is adtak egyes írásokat. Bangha Béla és mások a missziók és a jezsuiták története keretében foglalkoztak életükkel. Majd a harmincas évektől kezdve Ács Tivadar, a

második világháború után Szabó László igyekezett tisztázni a rájuk vonatkozó adatokat. A felfedezésekkel foglalkozó kézikönyvek (egészen legutóbb, Balázs Dénes munkáiig) mindig is hivatkoztak rájuk. A magyar etnológiai kutatások irányítói (Ortutay Gyula csakúgy mint Vajda László) sokszor felhívták a figyelmet e fontos témakörre. Végre Boglár Lajos volt az, aki megkísérelte a kérdéskör tüzetes áttekintését. Az ötvenes évek elején áttekintette névsorukat, külön kívánt foglalkozni a legkiválóbbak, Éder Ferenc, Zakariás János és Fáy Dávid műveivel.⁷⁾ Azóta Bognár Andrással együtt Éder munkáját tekintette át. A témakör továbbra is feldolgozójára vár.

Négy évtizeddel ezelőtt Boglár úgy tudta, a 18. században tizenhét magyar misszionárius és két magyar világi személy tett nagyobb utazásokat Dél-Amerikában, ám már ő is jelezte, ennél akár sokkal több magyar is lehetett ekkor a kontinensen. Azóta néhány név, életrajzi adat esetében más eredmények is megszülettek. Még így sem ismerjük azonban megbízható pontossággal ezeket. A következő összeállítás sem végleges.

A ferences, majd jezsuita hittérítők között hamar megjelennek a magyarok. Talán Rátkai Miklós (1620 körül) volt közöttük az első, egyszerűen mártír is. Unokaöccse, Rátkai János (1647-1684 között működött Latin-Amerikában) ugyancsak vértanúhalált halt. Sárosi Nándor, Kelp János, Sövényfalvy Dávid, Plantich Miklós és mások Közép-Amerikában szolgáltak, ahova akkor a mai Egyesült Államok nyugati és délnyugati részei is hozzá számítandók. Neumayr Gyula 1743-tól volt Mexikóban. A magyar források magyarnak írják Koncsag Nándort (1703-1759), aki 1753-tól a mexikói missziók felügyelője lett.

Kötvetlenül Dél-Amerikában sok, jelentős pap működött. Brentán Károly (1694-1752 és nem 1750 körül, ahogy korábban vélték) Peruban és Ecuadorban tevékenykedett. Orosz László (1697-1773) a nagyszombati jezsuita egyetem tanára volt, 1726-ban jutott Argentínába, ahol évtizedekre az ottani oktatás és az Európával való egyházi kapcsolatok vezetője lett. Kiváló képességű, hatékony értelmiségi, akinek munkássága monográfiát érdemelne. Mikus Mátyás (életrajzi adatait pontosabban nem ismerjük), valamint Szerdahelyi (Zerdahelyi) Ferenc 1748-1750 körül kerültek vagy Uruguayba vagy Paraguayba. A szepesi német Limp Ferenc (1695-1768 vagy 1769) a bécsi egyetem professzora volt, 1729-ben (és nem három évvel korábban) került Paraguayba. Földrajzi tárgyú úti beszámoló leveleit már kortársai ismerték, majd németül közölték. Lyro Ignác (1717- ?) Quitoban tanított. Rér János (1690-1758) 1729-től mintegy tizenhét évet töltött a kecsuai indiánok között, majd a limai egyetem matematikatanára lett. Hedry (vagy Hedryk) Márton (1709 - ?) 1748-tól (vagy már 1746-tól) tizenkét évig működött Chilében az araukán indiánok között. A többi

jezsuitával együtt 1767-ben utasították ki Amerikából. Herre Mihály (1697-1737) ugyanott tevékenykedett, minthogy neve hiányzik a későbbi forrásokból, itt végezhetett életét. Haller József (vagy Ferenc) (1725 - ?) az ecuadori *chollo*-nak nevezett indiánok áldozata lett. Ő 1753-ban kerül Dél-Amerikába, először brazíliai majd bolíviai misszióknál tevékenykedett.

Külön fejezet a portugálok és a spanyolok hittérítőinek ellenségeskedése, majd a jezsuiták kiűzése Dél-Amerikából. Pombal márki, portugál miniszterelnök előbb csak a "spanyol", majd az összes jezsuitát lefogatta (1760), ezeket hazai, portugáliai börtönökbe szállította. Köztük négy magyar is volt. A Szentmártonyi Ignác (1718-1793) a portugál király udvari csillagásza volt. 1749-ben került ki Brazíliaba, azzal a feladattal, hogy pontosan feltérképezze a spanyolok és a portugálok felségterületének határait. Kayling (Keyling) József (? 1725- ? 1785) 1753-ban került ki Brazíliaba. Szluha János N. (1725-? 1780) is 1753-ban érkezett ugyanide. Fáy Dávid (1721-1767) ugyancsak társuk volt. Velük együtt járta meg Pombal börtöneit. Levelei itthon is ismertté váltak, többször is kiadták ezeket, úgyhogy társaira vonatkozólag is ezek forrásként szerepeltek.⁸⁾ Minthogy a portugáliai börtönökbe juttatott jezsuitákért gazdag vagy tekintélyes hozzátartozóik, egyes esetekben az osztrák követ, olykor a császári ház is közbenjárót, kiszabadulásuk után emlékirataikat vagy beszámolóikat német (osztrák és biztosan magyar) körökben is megismerték; egyéni szerencsétlenségük, szenvedéseik végül is tudománytörténeti forrásokká váltak.

Zakariás (Zakarjás) János (1720 körül – 1772) 1749-ben (1745-ben) érkezett Peruba, ahol fizikát tanított. Eljutott Bolíviába is. Tizenegy levélében néprajzi viszonyokról is beszámol. Munkássága ennek alapján az utókor számára is ismert.⁹⁾

Mindegyiküknél jobban ismert lett Éder Xavér Ferenc (1727 szeptember 1 – 1772 április 17), aki 1749-től mintegy két évtizedet élt Peruban és Bolíviában (természetesen a mai határok szerint, akkor minden egyetlen terület volt). Hazatérte után Besztercebányán volt plébános. Halála után jelentette meg Makó Pál latin nyelvű útibeszámolóját *Descriptio provinciae Moxitarum in regno Peruano...* címmel (Budae, 1791, az egyetemi nyomdánál), amelyről azonban az utókor kiderítette, hogy Éder eredeti kéziratát Makó tetemesen átdolgozta, megrövidítette. Bognár Lajos évtizedekkel ezelőtt tervbe vette az eredeti kézirat publikálását. Több előzetes beszámoló után az eredeti latin kéziratból elkészült egy teljes magyar fordítás, sőt a könyv első részeit angol fordításban is közzétették a szakközönség számára.¹⁰⁾ Sajnos, még így is a mű háromnegyede kiadatlan maradt, magyarul pedig csak jelzésértékű a már közölt részlet. Pedig Bognár sokszor felhívta arra a figyelmet, hogy az eredetiben Éder nemcsak jó

megfigyelő, részletes leíró, higgadt beszámoló, hanem társadalomfelfogása is meglepően toleráns. Kendőzetlenül leírja, amit az indiánokban hibának, bűnnek, furcsaságnak tart (ám ugyanezt megteszi a spanyolokról, európaiakról szólván is), ugyanakkor erényeiket ismereteiket sem hallgatja el. Noha pontosan közli az új világ éghajlatának, növény- és állatvilágának borzalmait is, nem a távoli utazó krónikus nagyotmondása, ijesztgetése jellemzi. Higgadt, meggyőző munka. Kár, hogy a teljes művet szinte senki sem olvasta. Toleráns felfogása is figyelemre méltó.

Magyarországról jött papok esetében biztosan az otthoni háttér is beszámított abba, hogy ilyen nézeteik alakuljanak ki vagy maradjanak meg.

Tüzetes elemzésre természetesen csak a hozzáférhető adatok és szövegek közismertté tétele után vállalkozhatunk. Annyit azonban az eddig megismerhető dokumentumok is egyértelműen bizonyítanak, hogy az indiánok "megértése" és "lenézése", a magyar misszionáriusoknak a gyarmatosító hatalmakkal "azonosulása" és "különvéleménye" egyaránt megtalálható az írásokban. Noha a török háborúk idejétől minden magyarországi katolikusban eleven volt a "hazánk a kereszténység védőpajzsa" felfogás, ám azt is mindenki tudta (még ha maga mondjuk színmagyar katolikus nemesi családból származott is), hogy Magyarországon sokféle nép él, többféle keresztény felekezet működik, a társadalom ugyan rétegzett, ám az uralkodóház sem nem magyar, sem nem magyarbarát. Ha pszichológiai, pontosabban személyiséglélektani mélységekbe próbálunk hatolni, számomra nem is az a meglepő, hogy a selmecbányai születésű Éder (akkor még nem Xavér) Ferenc eljut a jezsuiták nagyszombati kollégiumába, onnan Peruba, ahol is többek között a természetben élni tudó ember tulajdonságait árulja el, majd a világegyháztörténelem fordulatai révén e kontinensről visszazsuppolják, vagy hogy dél-amerikai leírásaiban mindig európai, hazai párhuzamokkal él, nem bámul el mindenben, ugyanakkor minden érdekeset megjegyez és valószínűleg fel is jegyez. Ami még érdekesebb individuálszpszichológiai kérdés: mihez kezd mindezzel, amikor még a mindig fiatal pap ismét egy felvidéki bányavárosban, ezúttal Besztercebányán plébános? Ha hihetünk az életrajzi adatoknak, huszonkét éves volt, amikor az idegen kontinensre kijutott. Negyvenéves, amikor visszaküldik. Negyvenöt és fél éves, amikor meghalt (nyilván a kinti megpróbáltatásoknak is eredményeképpen). Itthoni éveit alatt összegezhette ottani benyomásait. Ám mire gondolhatott eközben? Írásaiból talán még ehhez is találhatunk fogódzót.

Míndez, bármennyire is művelt papoktól származzék is, még mindig csak egy első, empirikus szintjét alkotja a toleranciának/intoleranciának. Egy magasabb, elméletibb, akár filozófikusabb elgondolás is megjelenik

azonban. Ennek kezdeteit az úgynevezett “tágul világ” magyarországi hírmondói körében kell keresni. A reneszánsz óta, az utazási irodalomban, a megélnékül geometriában és az enciklopédikus ismeretek elterjedésében egyaránt nyomon követhetjük ezt az érdeklődést. Újabban főként Klaniczay Tibor, majd Kovács Sándor Iván ilyen jellegű tanulmányai utaltak e horizontra, megemlítve ennek közvetlenül Amerikára vonatkozó tényeit is.¹¹⁾ Ennek ellenére is azt kell mondanunk, hogy e tágabb és elméletibb Amerika-kép eddig nem vonult be etnológiai tudománytörténetünkbe, a magyar szerzők műveiben előforduló hivatkozásokat (vagy ezek forrásait) sem tárgyalta érdemben az eddigi kutatás. Külön áttekintés feladata lenne ennek a témakörnek is bemutatása, amelyre most nincs terünk.

Ennek a magasabb érvényű áttekintésnek van egy különösen érdekes példája, immár nem a “régi” magyar művelődés, hanem az “új” magyar művelődés keretében. Bessenyei György, a Bécsbe jutott magyar író (1747-1811) munkája ez, amelyet eddig nem gyakran emlegettek a magyar amerikanisztikai eszmetörténet keretében, noha a munka (és fordítása) ismert volt. A hosszú várakozás után megjelent kritikai kiadás is módot ad arra, hogy megemlítsük e művet, egyszersmind utaljunk a továbbra is tisztázatlanul maradt kérdésekre.¹²⁾

Leopold Kaliwoda nyomdájában, Bécsben, 1774-ben jelent meg (48 lapon) Bessenyei *Der Amerikaner* című műve, amely nem tünteti fel a szerző nevét, és e kiadás nem is volt ismert a filológusok előtt, amíg csak Weber Arthur (Kazinczy fordításának kiadásakor) meg nem találta egy példányát a budapesti Ráday-könyvtárban. Mai ismereteink szerint Bessenyei körülbelül 1770 körül írhatta német nyelvű művét, nyelvgyakorlás céljából, ám egyszersmind a valási türelmesség (*tolérance*) érdekében. Magyar irodalomtörténészek hosszú sora érintette Bessenyei forrásainak kérdését. Amint ismeretes, Voltaire műve (*Ingénu*) korszakos divatot jelzett, csakúgy, mint Montesquieu törekvése, amelyben egy nem-európai vallással és világgéppel állította kontrasztba a mi megrögzöttségeinket (ez többek között a *Lettres persanes* egyik legfőbb motívuma). Am ez csak a kordivat volt, Bessenyei nem az ő műveiket fordítja magyar körülmények közé (és német nyelvre). Beöthy Zsolt (1886) szerint a minta csakis Voltaire “Vadembere” lehetett. Marton József (1900) viszont Montesquieu közvetlen hatását hangsúlyozta. Kont Ignác szakmunkájában (1902) Voltaire általános, nem egyetlen műhöz kapcsolható hatását vélte meghatározónak. Rácz Lajos (1928), a francia-magyar művelődési kapcsolatok tágabb terében Rousseau nyomát vélte felfedezni. Vértés O. András (1935) cáfolja ezt és megint Voltaire döntő szerepét helyezi előtérbe, és az ő *Alzire ou les Américains* című művét véli mintának (minthogy Voltaire főhősének neve *Potoze*, Bessenyeinél pedig *Podocz*), ám hangsú-

lyozza, hogy itt az egész 18. század szelleme jelenik meg a magyar műben. Ugyanez a véleménye Gálos Rezső (1951) és Szauder József (1965) tanulmányainak is. Talán ez a közvetlen forrásművet már nem is kereső, a kor szellemáramával azonosuló/azonosító felfogás az oka annak, hogy a legutóbbi forráskritikai dolgozatok már mintegy eleve abból indultak ki, Bessenyeinek nincs is egyetlen írott műben megjelölhető mintaszövege. Bánszki István (1976) és a kritikai Bessenyei-kiadás e kötetét sajtó alá rendező Kókay György (1991) egyaránt úgy vélik, e mű a felvilágosodás korának általános toleranciáját fejezi ki.

A magyar irodalomtörténetben ismert tény, hogy a csodagyerekként kezelt ifjú Kazinczy Ferenc 1776-ban, Kassán éppen a német mű magyar fordításával debütált (*Az amerikai Podotz' és a Kazimir' keresztjén vallásra való meg-térése*). Ez ugyan elsősorban az ő német tudását, fordítási készségét bizonyította, másrészt azonban irodalmi irányultságát is dokumentálta: az "új" magyar irodalom megteremtőjétől veszi. Biztosan közrejátszott ebben a Bessenyei művétől és Kazinczy egész világnézetétől egyaránt nem távol álló vallási türelem gondolata sem. Minthogy Kazinczy fordítása (egészen más okokból) huzamosabb ideig az irodalmi érdeklődés és viták középpontjában állt, az eredeti mű, a két "amerikai vadember" még egy ideig sokak fantáziáját megmozgatta.¹³⁾

Toleranciánk amerikanisztikai fejlődésében új kort képez a reformkor (utazóival), méginkább a szabadságharc utáni évek (emigránsaival). Ezekről természetesen külön kell áttekintést adni, amire itt nincs mód.

Ha összegezni kívánjuk e hézagos szemlét, azt mondhatjuk, sajátos vonásai is vannak a mi amerikanisztikai érdeklődésünk korai századainak. Nem kell szégyellnünk e műveket és alkotóikat. Noha a tolerancia relatív fogalom, mindenki a maga nézeteit ilyennek, a vele szemben levőket pedig türelmetlennek, sőt túrheterlennek tartja; mégis azt vélhetjük, legalábbis viszonylagosan valós e meghatározás. Vannak toleráns és kevésbé toleráns nézetek. Sanyarú sorsuk miatt a magyarok – ha egészen távoli területekről esik szó, és számukra Dél-Amerika ilyen, alkalmassá válhatnak e türelemre. Ehhez jó megfigyelőképesség és empátia volt akkor szükséges.

Jegyzetek

- ¹⁾ Az alábbiakban csak a részletkérdésekre utaló áttekintésekre idézem, az amerikanisztikával, az amerikai magyarokkal vagy az etnológia kutatástörténetével foglalkozó közismert műveket nem említem. Ezekre különben olykor utalnak a később idézendő munkák. Terjedelmi okokból sem törekedhettem teljességre.
- ²⁾ Germán Arciniegas: *Amerigo y el Nuevo Mondo* (Mexico – Buenos Aires, 1950. 30-34.) nyomán ezt írja Szabó László: *Magyar múlt Dél-Amerikában* (1519-1900). Bp. 1982. 35-36. Úgyanő elég részletes képet ad a "la húngara" kérdésköréről: id. mű 25-35.
- ³⁾ Elég bonyolult érveléssel ír erről Szabó (id. mű 37-40, amely korábbi dolgozatán alapul: Ladislao Szabó: *Maximiliano Transilvano, humanista, diplomático y promotor de la expedición de Magallanes*. Buenos Aires, 1971).
- ⁴⁾ A szöveg modern kiadását már Hegedüs István megadta: *Analecta recentiora ad historiam renescentium in Hungaria litterarum spectantia*. Bp. 1906. 276-298. Magyar fordítása (Salánki Józseftől): *Az Újvilág hajósai*. Bp. 1968. 333-357. A Maximilianusra vonatkozó régebbi szakirodalomból a fontosabb adatokat felsorolja: Stoll Béla–Varga Imre–V. Kovács Sándor: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*. Bp. 1972. 236.
- ⁵⁾ A régebbi adatokat Budai Parmenius Istvánról közli ugyanez a bibliográfia: 278-279. Az említett levél szövege a legegyszerűbben hozzáférhető (más írásaival együtt): David B. Quinn – Neil M. Cheshire: *The New Found Land of Stephen Parmenius. The Life and Writings of a Hungarian Poet, drowned on a voyage from Newfoundland, 1583*. Toronto, 1972.
- ⁶⁾ Sajnos a hittérítés történetéről nincs igazán sok jó, magyar nyelvű áttekintés. Témánk szempontjából rövid áttekintést ad néhány egyetemes egyháztörténet. Különösebb adatok olvashatók: Pinzger Ferenc: *Magasztos eszmék útján*. Bp. 1931.; Lévy Mihály: *A katolikus hittérítés története*. I-II. Bp. 1937. (a "Magyar hittérítők" c. rövid fejezet: II. 475-505.) A legújabb, közkézen forgó magyar katolikus egyháztörténet, noha pontosan, ám csak röviden, és a dél-amerikai jezsuita redukciók felszámolása kapcsán említi e témakört: Szántó Konrád: *A katolikus egyház története*. II. kötet. Bp. 1988. 263-264 (II. kiadás). Az itt idézett irodalom is a nemzetközi kézikönyvekre korlátozódik. Tudomásom szerint a jezsuiták történetének kézikönyveit sem dolgozták fel témaunkat illető gondossággal.
- ⁷⁾ Külön bibliográfia hozhatná az itt felsorolt, és ezek forrásaiként szolgáló munkákat. Ezek közül a fontosabbak szerepelnek az idézendő munkákban. A legfontosabb művek a következők (ezek közül nem mindegyiket használták a későbbi feldolgozók, illetve e művek szerzői sem idézték mindig a korábbi forrásokat; többször arra is gondolhatunk, hogy ezeket nem is ismerték igazán): Bangha Béla: *Magyar jezsuiták Pombal börtöneiben*. Egy fejezet a magyar Jézus-Társaság múltjából. Bp. 1937. (*Magyar Kultúra Könyvtár* 10. szám.) Bangha korábbi dél-amerikai útleírásában (amelynek braziliai részében Boglár Lajos akkori magyar királyi konzul – a mai amerikanista édesatyja – (Sao Paulo) segítségét köszöni meg) még csak igen röviden ír a dél-amerikai magyar hittérítőkről: Bangha Béla: *Dél Keresztje alatt*. Feljegyzések egy dél-amerikai missziós körülről. Bp. 1934. 168-172. Acs Tivadar előbb *A földgömb* c. folyóirat 1938. évi számaiban, majd más cikkekben foglalkozott e kérdéskörrel. Később két könyvét szentelte e témának: *Akik elvándoroltak*. Bp. 1940. és *Magyarok Latin-Amerikában*. Bp. 1944. Ez után hosszabb szünet következett munkásságában, csak a 60-as évek elején tért vissza ismét Amerika korai magyarjaihoz (ekkor inkább észak-amerikai vonatkozásban). Szabó László munkáit már idézem. Ortutay voltaképpen csak Éder szerepét hangsúlyozta. Vajda László már hivatkozik a botanikus Henke Tádé kutatásaira is, aki (az eddigiekhez képest kivételként) világi tudós volt. Boglár Lajos néprajzi szakdolgozatának

kivonata: XVIII. századi magyar utazók Dél-Amerikában. *Ethnographia* LXIII (1952) 449-463. Ezt a szerző "előzetes közlemény"-ként jelzi, utal későbbi (még idézendő) kutatásaira. Balázs Dénes idevágó munkái közül a legfontosabb: Adalékok a dél-amerikai magyar utazók munkásságához. I-II. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 2. szám (1986) 21-24; 9. szám (1991) 31-42. Balázs érdeme, hogy újabb, külső forrásokat vont be az adatoláiba, valamint több apró tévedést korrigált. Sajnos, az általa elkészített "Magyar Utazók Lexikona" (Bp. 1993) csak dolgozatomból írása után jelent meg. Itt az egyes utazók nevével találunk rövid áttekintést. A felfedezéstörténeti (stb.) kézikönyvekben adott áttekintések gyakorlatilag másodkézből vett információkat adnak. Amint hogy a nagyközönség ezekből szokott tájékozódni, a két legutóbbit itt is felsorolom: Magyar utazók, földrajzi felfedezők. Szerk.: Havasné Bede Piroska – Somogyi Sándor. Bp. 1973. (Tankönyvkiadó). Lázár István: Világjárók – világlátók. Régi magyar utazók antológiája. Bp. 1986. (Móra Ferenc Könyvkiadó). E két kiadó neve jelzi az olvasóközöniséget.

⁸⁾ A nevenként említett adatokat Pinzber azonosította. Ő használta fel Bangha és Boglár is. Szabó elsősorban Ács idézett műveiből dolgozott. Balázs nem használja Pinzbert, ismeri viszont Boglár és Szabó műveit, természetesen Ács műveit, néhol saját forrásanyaga alapján korrigálja az adatokat. Mindmáig a legnagyobb hiányosság, hogy a nagy jezsuita történeti szakirodalom adatait az utóbbi fél évszázadban erre vonatkozóan nem nézték át. Alkalmi írások nem segítettek ezen. Ami pedig az itt külön nem említett "világi" kutatókat illeti, Boglár (1952) 459. Ács (1940) és Halász Gyula: Világjáró magyarok. Bp. 1945. után dolgozott. Gergely Pál (aki Havasné – Somogyi szerk. 1986. 84-89. "Magyar misszionáriusok közreműködése Dél-Amerika megismerésében" címmel írt rövid fejezetet) néhány más magyar forrást is említ, ám életrajzi megjegyzései átvételek, a világi utazókra nem tér ki. Balogh Józsefről Ács írt először. Henkét a német etnológus, Martin Gusinde szudétanémet származásának tartja. Itt is tisztázásra lenne szükség.

⁹⁾ Lásd: Zakarjás János és Fáy Dávid dél-amerikai jezsuita misszionáriusok úti levelei (1749-56). Földrajzi Közlemények XXXVIII. (1910). 115-128. és 215-236.

¹⁰⁾ Éderről és munkájáról (a korábbi irodalom idézésével is): Boglár Lajos – Bognár András: Éder X. Ferenc leírása a perui missziókról a XVIII. századból. *Ethnographia* LXXXVI (1975) 181-192. – Bognár, András – Boglár, Lajos: Ferenc X. Éder's Description of Peruvian Missions from the 18th Century. I-III. *Acta Ethnographica* XXX (1981) 111-141; XXX 379-406; XXXII (1983) 161-193. (Folklór, Folklorisztika és Etnológia, szerk. Voigt Vilmos 38., 45., 134.) Mindezek a részek az eredeti első könyvét adják (az I-VI., a VII-IX. és a X-XII. fejezeteket). Az egész munkának van egy bevezető áttekintése, amelyet "Rövid leírás a Jézus Társasága népnévelven moxonak nevezett tartománya misszióiról" címmel tettek közzé (Boglár – Bognár 1975. 184-192.) azonban nem teljesen, hanem rövidítésekkel, a Tagoló alcímek nélkül. A teljes szöveg megjelent angolul (némiéleg az utókor számára félrevezető módon ugyanazon címmel, ahogyan a későbbi, I-III. számokkal ellátott részek: Boglár, Lajos – Bognár, András: Ferenc X. Éder's Description of the Peruvian Missions from the 18th Century. *Acta Ethnographica* 22 (1973) 1-49, itt az 1-5. lapokon a közlők tájékoztatása olvasható Éder munkásságáról, majd az áttekintés teljes szövege, a 38-49. lapokon pedig a teljes eredeti kézirat tartalomjegyzéke, a részletekkel együtt. Magyar nyelven megjelent még (rövid bevezetéssel) Édernek az indiánokról adott jellemrajza (gyakorlatilag az első könyv VII. és VIII. fejezetei, valamint a X., XI. és XII. fejezetekből részletek) Boglár Lajos válogatásában és Bognár András fordításában: Messzi népek magyar kutatói. Az egyetemes néprajz magyar előfutárai és művelői. Szerkesztette és a bevezetést írta: Bodrogi Tibor. Bp. 1978. I. kötet. 93-147. Megemlíthetjük, hogy az 1791-es, Makó-féle kiadás nem ezt, az eredeti kéziratban meglévő beosztást követte. Ebből a latin kiadásból készítették a későbbi spanyol fordítást is: *Description de la Provincia de los Mojos*. La Paz, 1888. Ezt a nemzetközi szakirodalom is említi, noha sokkal rövidebb és érdektelenebb, mint Éder eredeti kézirata. Az eredeti mű nem olyan terjedelmes, hogy teljes kiadására ne gondolhatnánk.

¹¹⁾ A további irodalmat is lásd az alábbi művekben: A táguló világ magyarországi hírmondói XV-XVII. század. Válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel látta Waczulik Margit. Bp. 1984. (Nemzeti Könyvtár) – Monok István antológiájához (Régi magyar utazási irodalom. Bp. 1985) készült Kovács Sándor Iván tanulmánya-kommentárja, ez később külön megjelent: A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében – In: Kovács Sándor Iván: Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Két tanulmány. Bp. 1988. 93-200, 204-205, 212-240. Itt utalással Klaniczay tanulmányaira is.

¹²⁾ Bessenyei György: Idegen nyelvű munkák és fordítások 1773-1781. Sajtó alá rendezte Kókay György. Bp. 1991. (Bessenyei György összes művei – kritikai kiadás). Ennek megfelelő részében (17-27) a felsorolt irodalomtörténeti szakmunkák adatai pontosan szerepelnek, magában a kritikai kiadásban pedig olvasható Bessenyei műve "Der Amerikaner" (67-87) és ennek Kazinczy készítette fordítása "Az amerikai Podocz és Kazimir keresztény vallásra való megtérése" (88-102). Az idézett művek közül általánosabb jellegű: Kont Ignác: Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie. Bp., 1902. Az újabb irodalmat, amely a 18. századi francia-magyar kapcsolatokat rögzíti, itt nem szükséges megemlíteni, minthogy közvetlenül a Der Amerikaner forrását illetően (a kritikai kiadás szerzői szerint) nem adnak újabb információt.

¹³⁾ Nem térek itt ki a folklorisztika és etnológia történetének újabban magyarul is olvasható műveire, mivel ezek távlatai nagyobbak. Erről is külön kell(ene) írni. Csak részben tartozik ide tanulmányom: A kultúrák találkozása: jelbeszéddel. In: Nyelvpedagógiai Írások X (1988) 36-45.